

Телеуова Э.Д.

**Дәстүрлі қоғамның әдеттік
құқық жүйесінің тарихи дамуы**

Мақалада дәстүрлі өркениеттің әдеттегі құқығын құрайтын мұраларының ортақтығы мен тарихи бастаулары талданады. Әдеттегі құқықтың мемлекеттік заң ретінде қалыптасу үрдісінің ерекшеліктері қарастырылған. Дәстүрлі өркениеттегі әдеттегі құқықтың тарихын ғылыми деңгейде зерттеуде халық, мемлекет тарихы, құқық тарихымен ұштасуы заңды құбылыс ретінде танылады.

Сонымен қатар автор Евразия кеңістігіндегі халықтардың рухани және адамгершілік құндылықтарын көтеруде әдеттегі құқықтың басты идеяларын қолданылуына қатысты пікірді ортаға салады.

Түйін сөздер: дәстүр, меритократия, иерархия, әдет, құқық.

Teleuova E.D.

**The historical development of
Customary law in traditional
societies**

The article discusses the unity of heritage and historical origins of the customary law of the traditional society. The features of trends conversion of customary law into national legislation. When a scientific analysis of the history of the customary law of the traditional society it must be read in conjunction with the history of the state. Along with this, the author expresses an opinion on the application of the basic legal ideas of customary law for the development of spiritual and moral values of the peoples on the Eurasian space.

Key words: traditional, meritocracy, hierarchy, customary law.

Телеуова Э.Д.

**Из истории формирования
обычного права
в традиционных обществах**

В статье рассматривается единство наследия и исторических истоков формирования обычного права традиционного общества. Проанализированы особенности тенденций превращения норм обычного права в государственные законы. При научном анализе истории обычного права традиционного общества ее необходимо рассматривать вместе с историей государства.

Вместе с этим, автор высказывает мнение о применении основных правовых идей обычного права для развития духовности и нравственных ценностей народов на Евразийском пространстве.

Ключевые слова: традиционность, меритократия, иерархия, обычное право.

ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМНЫҢ ӘДЕТТІК ҚҰҚЫҚ ЖҮЙЕСІНІҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Мемлекеттік-құқықтық жүйенің қызметінде сол халықтың дәстүрлі құқық нормалары көрініс табады. Әр халықтың тарихында «дәстүрлі» немесе әдеттегі құқығы сақталған. Ұзаққа созылған тарихи кезеңде әдеттегі құқық әмбебаптық реттеуші қызметті атқарды. Қоғамдық, тұрмыстық, дәстүрлі экономикаға негізделген әр халықтың менталитетінің туындысы болды. Қоғам ішінде қалыптасқан, индивидтің іс-әрекетінің құқықтық реттеушісі әдеттегі құқық болды. Оның уақыт межесінде түрленіп, өңделіп, кейде қайта туындап отыруы жиі кездесті. Дәстүрлі құқық көп жағдайда ауызша туындап, сақталып, ақпараттық кеңістікте таралды. Оның басты ерекшелігі «қоғамның өз туындысы» болуы. Дәстүрлі мәдениетте құқықтық түсінік «ақиқат», «ар-ождан» және «әділеттілік» санатында қаралады. Әдеттегі құқықтан жеке билеушілер бас тартып, мемлекеттік басқару институттары арқылы «заң шығармашылығын» қалыптастырды. Бүгінгі қоғам заң аясында өмір сүреді. Бірақ тарихи тұрғыдан алып қарасақ, этномәдени құндылықтарға негізделген әдеттегі құқық бірден жойылып кетпеді. Нәтижесінде дуалистік қоғамдық сана қалыптасты. Бір жағынан Рим құқығынан бастау алатын бүгінгі күннің заңдық нормалары, екінші жағынан халықтың дәстүріне негізделген әдеттегі құқық шынайылығымен жадыда сақталып қалды.

Орталық Азия көшпелілерінің тарихындағы ортақтықтың көрініс осы – әдеттегі құқық. Оның мазмұны мен қызметі түркі халықтарының құрған мемлекеттерде өзара сабақтастықта сақталып отырды. Түркі халықтарының әдеттегі құқығы ортақ, оның уақыт шеңберінде ғана түрленуі орын алатынын Н. Гродеков [1] атап өтеді.

Әдеттегі құқықтың тарихи дамуын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады. Алғашқысы дәстүрлі ауызша тарихтың мұралары және әдеби, тарихи шығармалар; екіншісіне кодекстер мен қабылданған нормаларды жатқызуға болады. Тарихқа үңілсек түркі халықтарында алғашқысында әдеттегі құқық туралы мәліметтердің басым бөлігі сақталған.

ҮІ ғасырда Орталық Азиядағы көптеген тайпалық одақтардың бірігуі негізінде Түрік мемлекетінің құрылуы, оның іргесін салушы Бумын қағанның мемлекеттің тұтастығын,

қоғам мүшелерінің азаматтық құқықтарын қорғаған заң жүйесін қабылдағаны белгілі. Түрік жазбаларында: «Түрік бүтін халық үшін Төресін жүргіздім, Елді тұтып Төре етті» – деп жазылған [2]. Түрік қағандары әдеттегі құқықты кодификациялау нәтижесінде «Төре» заңын қабылдады. Осы заң баптары іргесі жаңа қаланған мемлекет үшін ішкі тұтастық және бірлік идеясы болғандығын анық көреміз. Оның түрік жұрты үшін маңыздылығын ел бірлігі үшін күрескен билеушілердің көне бітіктастардағы жазбалары айқын көрсетеді. Бұл құқықтық ескерткіш Алғашқы Түрік қағанатының тәуелсіз мемлекет ретінде тарих сахнасына көтерілгендігінің айғағы болды. Түрік Алғашқы Түркі қағанатының заңы бойынша түркі қоғамының талаптарына сай азаматтық, қылмыстық, отбасылық істерді шешіп отырған. Әрине бұл заң ерте ортағасырлық мемлекеттік сипатқа тән болған. Мемлекетті басқарудағы саяси тәсілдер, көшпелі қоғамдық қатынастар зерттеулерде «көшпелі мемлекет» ұғымын туындатты. Мұндай саяси билік түркі қоғамындағы құқықтық құрылымды үш нормаға бөлді. Азаматтық, қылмыстық, отбасылық, мұрагерлік істер әдеттік құқықпен реттелді. Мемлекеттегі билік тұтқасын ұстаған «Ашина әулетінің» құқығы ерекше болды. Бұл құқық қағанаттың билеушілері тарапынан қабылданған заң «Төреге» бірікті. Қаған билігі билеуші әулет ішінде мұраға беріліп отырған. Биліктің атадан балаға ғана емес, ағадан ініге берілу дәстүрі болған. Үшіншіден мемлекет және тайпа аралық қатынастардың ережелері халықаралық құқық құрады. Түркі қағанатындағы жоғарыда аталып өткен нормалар VIII ғасырларда жинақталған құқық жүйесі «Төреге» бірікті. Түркі елінің қалыптасуымен қатар, заң шығармашылығы мемлекет ішінде «Төренің» таралуына ықпал жасады. «Төре» елді басқару, билік жүргізу құқығын атқарды. Оның негізгі мақсаты мемлекеттің ішіндегі тұтастықты сақтау, ру арасындағы қайшылықтарды, қарым-қатынасты реттеуді көздеді. Түркі қоғамындағы әдет-ғұрып құқықтары және «Төре» кейінгі осы қоғамның мұрагерлерінің құқықтық қатынастарында жалғасын тапты.

Түрік құқықтық ескерткіштерінің мазмұны сақталған 1523-1594 жылдарға жататын армян-қыпшақ процессуалды кодекс және XII ғасырдың қыпшақ-поляк сот жүргізу нұсқасының тарихи маңызы ерекше [3]. Бұл құқықтық дерек отбасылық, қылмыстық, әкімшілік құқық баптарын құрайды. Батысқа қарай жылжыған түркі халықтары әскери өнерін, рухани мұраларын

және осындай құқықтық ескерткіштерін тарих межесінде сақтап, өзге халықтардың өміріне сіңірді.

Дала тарихындағы әдеттегі құқықтың бірыңғай жүйеге келуін Ф. Леонтович Шыңғысханның «Yassa», «Ұлы Жасақ» заңын қабылдауына қатысты көрсетеді, қазақ мемлекеті осы заңды шынайы сипатта сақтады деген тұжырымдама береді [4]. С. Фукстың көзқарасы бойынша «Ұлы Жасақ» орталықтанған мемлекетті нығайту мақсатында қабылданаған Шыңғысханның заңы, ал қазақ мемлекетінде биліктің ешқандай институты қалыптаспаған, әдеттегі құқыққа негізделген, оларды өзара байланыстыру дұрыс емес деген теріс пікірге тоқтайды [5].

Монғол ұлысының құрылуы тұсында мемлекетті нығайту мақсатында көшпенділердің әдеттік-құқықтық нормаларының жиынтығына сол кезеңдегі монғол қоғамының талаптарына орай өзгерістер енгізіліп, жетілдіріп қабылданған заң жинағы «Ұлы Жасақ» болды. «Ұлы» деп аталуы монғолдардың барлығына тиісті заң болды. Осы жағынан алғанда жергілікті ұлыстық деңгейдегі жасақтардан ерекшеленді. «Yassa» монғолша – джасақ, йосун «қаулы», «заң» мағынасын береді. «Yassa» – Шыңғыс ханның қабылдаған монғолдардың заңдар жиынтығы және ережелері. Рашид ад-Диннің мәліметіне қарағанда бұл заң монғолдардың 1206 жылы өткен құрылтайында қабылданған [6]. Бұл заңның Шыңғыс ханның керей, найман, меркіттерге жасаған жеңісті жорығынан кейін жиналған Ұлы құрылтайда қабылдануы оның билігінің нығаюына жол ашты. Кейінірек 1218 жылы Түркістанға қарсы жорықты ұйымдастыру мақсатында жиналған құрылтайда толықтырулар енгізіліп, 1225 жылы қайта қабылданған.

Қоғамдық қатынастардың күрделене түсуі, мемлекеттіліктің қалыптасуы құқықтық мәдениеттің дамуымен қатар жүреді. Сондықтан Шыңғыс ханның құрған мемлекетін өзіне дейінгі осы территориядағы бір кезде қалыптасып, нығаю үстінде болып, ыдыраған мемлекеттердің тікелей мұрагері ретінде қарастырған жөн. Сонымен Монғол империясындағы негізгі құқықтық ескерткіш «Yassa» болды. Бұл заңның тұрақтылығының сыры Шыңғыс хан ұрпақтары Монғол империясынан қаншалықты қашықтықта билік құрса да, осы заңға бағынып, берік ұстауында болып отыр. «Yassa» мазмұны халықаралық құқық, мемлекеттік және әкімшілік құқық, қылмыстық құқық, сауда құқығы, сот құқығы, заңды бекіту сияқты баптардан тұрды:

«Yassa» Шыңғыс хан ұрпақтары үшін қаншалықты маңызды болса, олардың билік құрған мемлекеттерінің тұрғындарының бағынуы міндеткерлік болды. Шыңғыс хан бағындырған кейбір өңірлерде оның баптары қайшы келіпте жатты. Оның басты себебі «Yassa» көшпелі түрік-монғол тайпаларының әдеттегі құқығының мұрасы болды. Сондықтан оның қызметі көшпелілердің дәстүрлі құқығына негізделген болса, Түркістан немесе Иран сияқты бағындырылған отырықшы аймақтарда ертеден қалыптасқан құқықтық қатынастары, әлеуметтік-тұрмыстық өмірі бұл заңда тыс қалып отырды. Бұлардың баптары арасындағы қайшылықтар жергілікті билік иелері мен Шыңғыс хан әулетінің билеушілері арасындағы қақтығыстардың туындауына себеп болды. Түркістан иелігінде билік құрған Шағатайдың «Yassa» орындату мақсатындағы әрекеттерін Ата Мәлік Жувейни былай баяндайды: «Ол өзіне бағынышты халықты «Yassa» арқылы қорқытып, жазалау шараларын жүргізді, оның әскері әрқашан дайындықта болды, әсерлеп айтқанда, кез келген жалғыз әйел басына алтын толтырылған табақпен еш қорықпай жүре алатын. Ол кішігірім қаулылар қабылдап отырды. Бұл қаулылар мұсылмандар үшін ауыр болды. Мысалы, қойды бауыздамау туралы қаулысы нәтижесінде Хорасанда ашық мал бауыздаудан қорықты. Мұсылмандарды өлген мал етін жеуге мәжбүрледі» [7].

Шыңғыс ханның іс-әрекеті әдеттегі тәртіпке қайшы келмеуі, өз тарапынан заң аясында шешім қабылдауы деректерде сипатталады. Түркі өркениетінің құқықтық мәдениетінде осы дәуірде «бейәдеп» ұғымы қалыптасты.

Соңғы ортағасырлық кезеңдегі әдеттегі құқықты жүйелеуді қазақ хандары жүзеге асырды. Бұл қадамның басты мақсаты мемлекетті орталықтандыру болды. Бұл заңдар әдеттегі құқықтан құралды. «Қасым ханның қасқа жолы», «Хақназардың хақ жолы», «Есім ханның ескі жолы», Тәуке ханның «Жеті Жарғысы», «Их Цазз», «Он сегіз Дала заңы», ескі «Цааджин бичиг», «Халха Джирум», Сібір, солтүстік Кавказ түркі халықтарының «адат» атты құқықтық нормаларының ортақтығы айқын. Оның ішінде өсиет, кепілдеме, ант, келісім шарт, куәгерлік, аманат, аталық, айып, құн тағы басқа құқықтық нормалардың түркі халықтарына ортақ болуы заңдылық.

Қазіргі заман талабына сәйкес батыс қоғамының заң шығармашылығы аясында құқықтық қатынастар жүзеге асуда, түркі

халықтарының дәстүрлі құқығының баптары тіптен қарастырылмайды. Дәстүрлі құқық әр қоғамның өзінің туындысы, сәйкесінше қоғам ішіндегі қайшылықтарды шешуде, құқықтық мәдениеттің қалыптасуындағы маңызына мән берілмей келеді. Дала құқығы «әділеттілік» пен «жаза» қатар қолданылып, жасалған іс-әрекеттің сұрауын көрсетеді. «Жеті Жарғының» баптарында біреудің сыртынан сөз айту, жалған сөйлеу, әдейілеп соңына түсу өлім жазасына кесілсе, бүгінде оған тосқауыл болатын дәстүрлі құқықтағы «ар-ождан» қағидаты. Әр адамның өзінің арының алдындағы жауабы. Дәстүрлі өркениеттің «әділетті қоғамды» құру дүниетанымы құқық аясында жүзеге асуын ерекше атасақ болады. «Әділеттілік» түркі халықтарының түсінігінде адам құқығын қорғайтын «міндеттілікке» саяды. Сонымен қатар бұл категория адамгершілікті-құқықтық, әлеуметтік-саяси санаға тәуелді болды.

Осы тақырыпқа қатысты түркі халықтарының «мұрагерлік құқығынан» мағлұмат беріп өткен жөн. Дәстүрлі құқық бойынша әке мұрагері отбасындағы кенже баласы болып табылады. Әкесі қайтыс болған жағдайда кенже баласы бірге тұрған болса, оның барлық мүлкін иеленеді, бірақ осы тұста ерекше тоқталатын мәселе баласы өзіне «моральдік міндетті» алады. Әкесінің анасынан бөлек әйелі болса, кәмелетке толмаған балалары немесе туыстарының балаларын заңды түрде әкесі қамқорлыққа алған болса олардың алдындағы борышын өтеуді, моральдік жағынан да жауапты болып табылады. Әрине басқа да мұрагерлік құқықтық баптар болды, ер адам ерте дүниеден өткен жағдайда оның ұлдарының арасында мүлік тең бөлінеді. Әйелі «әменгерлікпен» отбасын құрса, сол ер адамның қолына көшетін болған. Егер қыз бала отбасында болса, оның күйеуіне мұрагерлік өтетін болған. Мұрагерлік құқықты мүліктік жағынан иелену деп қараған дұрыс емес, яғни оның ел алдындағы адамгершілікті жүктемесі тағы қоса берілді. Осындай отбасылық құқықтық нормаларды Селенга ережелерінен кездестіреміз [8]. Қылмыстық құқықты талдасақ, мұнда – меншікке қол сұғу, жеке адамға қастандық, билік тәртібіне қарсы тұру қолданылатын жазаға түрмеде қамау мүлдем қарастырылмады. Көшпелілер үшін ең жоғары жаза бұл «рудан кетіру», көп жағдайда шешімді өз туыстары қабылдап «сүйекке таңба салды» деп елден кетуге мәжбүрлеген. Сонымен қатар барлық түркі халықтарында 3 есе, 7 есе, 9 есе құн төлеу тәртібі сақталған. Дала өркениетінің құқықтық жүйесі өзінің

шынайылығы, ашықтығы арқылы әділеттілікке жетіп отырды. Билердің істі қарауда ешқандай әлеуметтік мүддеге негізделмеуі, заң барлығына ортақтығын көрсетті. Істің қаралауының өзі көлбеу, яғни жүгінетін бидің таңдалуында шектеудің болмауына мүмкіндік туғызды. Қоғам ішіндегі теріс іс-әрекет жасаған адамды жазалауды емес, оны ар-ұятқа шақыруды көздеді.

Ресей империясының отарлау саясаты ғасырлар бойы өзінің реттеушілік қызметін атқарған дәстүрлі құқықты тоқтатты. Оның баптары халықтың жадысында және тұрмы-

сында сақталып қалды. Әрине бүгінгі құқықтық мәдениетті қоғамды қалыптастыруда адамгершілік-құқықтық дүниетанымға негізделген дәстүрлі құқықтың құндылықтарын тиімді пайдалаған дұрыс. Бүгінде көптеген мемлекеттер «прецеденті құқықты» жиі қолдануда. Ол түркі халықтарындағы әдеттегі құқықпен үндесіп жатыр. Жаһандану заманында түркі халықтарының құқықтық жүйесінің іргетасы – дәстүрлі құқық болуы тиіс. Бұл жағдай қоғам ішінде көрегенді ұстанымды, құқықтық мәдениетті және моральдік құндылықтарды көтеруге ықпалын тигізеді.

Әдебиеттер

- 1 Гродеков Н. Киргизы и кара киргизы Сырдарьинской области. – Ташкент, 1889. – Т. 1. – 22 б.
- 2 Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь. Том III. По армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Алматы: БАУР-КАСЕАН, 2010.
- 3 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. – Алматы, 2005. – 67 б.
- 4 Леонтович Ф. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. Древний мир казахов. 2003 г. – 412 б.
- 5 Фукс С. История казахского права по русским источникам XVIII-XX вв. Древний мир казахов. 2003. – 423 б.
- 6 Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т.1, кн.1. – М-Л, 1952. – 259-266 бб.
- 7 Абусейтова М.Х., Баранова Ю.Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии в XVI-XVIII вв. – Алматы, 2001. – 19-25 бб.
- 8 Тумерова А.Т. Обычное право бурят в монгольской правовой системе. – Улан-Уде, 2004. – 98-100 бб.

References

- 1 Grodekov N. Kirgizy i kara kirgizy Syrdar'inskoj oblasti. – Tashkent, 1889. – Т. 1. – 22 b.
- 2 Garkavec A. Kypchakское pis'mennoe nasledie. Kypchakskij slovar'. Tom III. Po armjanopis'mennym pamjatnikam XVI-XVII vekov. – Almaty: BAUR-KASEAN, 2010.
- 3 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. II том. – Алматы, 2005. – 67 б.
- 4 Leontovich F. Drevnij mongolo-kalmyckij ili ojratskij ustav vzyskanij. Drevnij mir kazahov. 2003 g. – 412 b.
- 5 Fuks S. Istorija kazahskogo prava po russkim istochnikam XVIII-XX vv. Drevnij mir kazahov. 2003. – 423 b.
- 6 Rashid ad-din. Sbornik letopisej. T.1, kn.1. – M-L, 1952. – 259-266 bb.
- 7 Abuseitova M.H., Baranova Ju.G. Pis'mennye istochniki po istorii i kul'ture Kazahstana i Central'noj Azii v XVI-XVIII vv. – Almaty, 2001. – 19-25 bb.
- 8 Tumerova A.T. Obychnoe pravo burjat v mongol'skoj pravovoj sisteme. – Ulan-Ude, 2004. – 98-100 bb.